

Liberalizam vs. multikulturalizam - uvid u temeljne pojmove i odnose

Liberalism vs Multiculturalism - Insight into the Fundamental Concepts and Relationships

Dželaludin Hodžić, MA.

BH Telecom d.d. Sarajevo - Izvršna direkcija za pravne poslove, stručni saradnik
dzalaludin@gmail.com

Sažetak: Rad se bavi liberalizmom i multikulturalizmom kao normativnim teorijama. Preko temeljnih pojmova kojima se koriste i problemskog područja zajedničkog, objema teorijama u radu se nastoji ponuditi uvid u njihove složene odnose i utjecaje. Ti odnosi za rezultat imaju mnoštvo različitih koncepcija uređenja društvenih odnosa koji se tiču individue, zajednice, slobode, prava, dobrog života, jednakosti kao dio rasprava koje nisu u fokusu pažnje isključivo akademske zajednice već i onih u čijim su rukama mehanizmi moći i odlučivanja. Čini se kako će takve rasprave još dugo važiti za otvorene i izvršiti presudan utjecaj na buduću arhitekturu društvenih odnosa i status temeljnih pitanja koja (pitanja) rasprava u sebi sadrži.

Cljučne riječi: država, individual/individualizacija, kultura, liberalizam, multikulturalizam, sloboda, tolerancija, zajednica

Historija članka

Dostavljen: 29.08.2013.

Revidiran: 15.11.2013.

Prihvaćen: 09.12.2013.

Abstract: Paper refers to Liberalism and Multiculturalism as normative theories. Over the basic ideas of those theories goal is to make an introduction/overview of main interactions and influences. As result of interactions between Liberalism and Multiculturalism there are a lot of different concepts on social relations and on Individuality, Community, Freedom, Rights, Equality and Good Life as part of discussion that is not only in focus of Academic community but in focus of those who we know as policy makers or decision makers. It seems that the discussion on those topics as we mentioned will stay open and maintain crucial influence on the future architecture of social relations and status of basic questions that are in core of the discussion.

Key words: State, Individuality/Individualism, Culture, Liberalism, Multikulturalism, Freedom/Liberty, Tolerance, Community

JEL Classification: K10, K19

DOI: 10.14706/DO14115

Article History

Submitted: 29.08.2013.

Resubmitted: 15.11.2013.

Accepted: 09.12.2013.

UVOD

Liberalizam

Pojam liberalizma opće je mjesto u povijesti političke filozofije. Radi se svakako o teoriji bogatog pojmovnog instrumentarija. Promišljanje liberalizma, odnosno, kategorija u kojima se razvija, neophodno je za razumijevanje razvoja institucija države i društva koje, prema liberalnom učenju, svoj ontološki temelj nalaze u čovjeku kao takvom. Utoliko od liberalizma treba poći kod svakog razmatranja političkih teorija kao od temeljne političke ideologije, metaideologije, modernog, industrijaliziranog Zapada.¹ Već prvi i površni uvidi u osnovne pojmove i kategorije jasno ukazuju na teškoće s kojima se neminovno suočava svaki pokušaj bližeg i preciznijeg određenja sadržaja pojma i koncepta liberalizma. Bilo kakve teškoće, međutim, nisu razlog za odustajanje od pokušaja da se pojam liberalizma razumije u njegovoj suštini ne gubeći istovremeno iz vidokruga širinu i raznolikosti njegovih percepcija. Poteškoće o kojima je riječ mogu dijelom biti prevaziđene predstavljanjem liberalne teorije kroz njene izvore i temeljne pojmovne kategorije, što će u nastavku biti i pokušano.

Tolerancija

Liberalizam, kao obuhvatan sistem misli i stavova o temeljima društva, jedan od svojih izvora ima u zahtjevima za tolerancijom. Ti zahtjevi su se, u prvom redu, odnosili na vladara od kojeg se tražilo da na području kojim vlada tolerira, odnosno, osigura postojanje i život različitih vjerskih praksi i vjerskih organizacija, prvenstveno, crkava. Tolerancija ili trepeljivost svoje očitovanje ima u garantiranju slobode onoga čije se mišljenje i djelovanje trpi i kao takva ona predstavlja univerzalnu vrijednost u svim životnim sferama. Kako tolerantan može biti samo onaj ko ima moć, tako tolerancija imanentno svoje mjesto i punu realizaciju nalazi u polju političkog.² Tako zahtjevi za vjerskim pluralizmom i njihovim toleriranjem predstavljaju jedno od izvorišta liberalne tradicije. Otuda vjerovatno *tolerancija i jeste prva asocijacija na spomen liberalizma*.³ Tolerancija kao ideal i vrijednost može biti

¹ A. Haywood, *Politika*, Clio, Beograd, str. 86.

² Ž. Puhovski *et al.* *Leksikon temeljnih pojmova politike – abeceda demokracije*, Školska knjiga, Zagreb, str. 26.-27.

³ P. Szabolcs, *Liberalism and the Limits of Multiculturalism*, Tischner Debates Online, dostupno na www.erazm.uw.edu.pl

shvaćena dvojako. S jedne strane tolerancija se može razumjeti kao osnov za prihvatanje drugog i drugačijeg u njihovoj različitosti i pravu da odlučuje o vlastitim izborima. Suprotno razumijevanje toleranciju vidi upravo kao osnov za utemeljen kritički pristup svačijem izboru i konceptu dobrog života.⁴ Liberali toleranciju utemeljuju na pravima na slobodu i jednakost kao prirodnim i neotuđivim pravima koja posjeduje svaki čovjek/pojedinac samom činjenicom da je ljudsko biće, to su prava koja prethode državi i od nje ne ovise.⁵ Tolerancija je osnov prema kojem John Gray razlikuje dva liberalizma. Prvi je predstavljen u perfekcionistačkom pogledu Lockea, Kanta, Rawlsa i Hayeka koji toleranciju vide kao model za postizanje idealnih uvjeta života. Kao takva, tolerancija je najpodesnija za izgradnju moralnih normi i političkih institucija koje će biti u saglasnosti s autonomijom i slobodom individue. Drugi pogled na toleranciju nude D. Hume, I. Berlin i M. Oakeshott za koje je tolerancija osnov i okvir miroljubivog suživota različitih životnih svjetonazora ali tek kao pragmatični osnov za uređenje društvenih odnosa.⁶

Sloboda

Etimologija sugerira vezu liberalizma i slobode. Sloboda, vječna tema i ideal čovječanstva, jedna je od ključnih referentnih tačaka liberalnog učenja. Štaviše, sloboda je srce političke filozofije liberalizma.⁷ No, već na pitanju slobode se događaju prvi nesporazumi u poimanju i definiranju liberalizma. Postoji teza kako i nije uvijek jasna pozicija slobode u liberalnom učenju: je li ona (sloboda) vrijednost po sebi ili tek sredstvo za ostvarenje društvene stabilnosti. Na pitanju liberalnog stava o slobodi problematizira se još jedan od temeljnih zahtjeva liberalne filozofije, zahtjev za neutralnošću države. Ako je sloboda vrijednost po sebi takvo razumijevanje onemogućava neutralnu državu jer slobodu shvaća kao vrijednost koja ne treba nikakvo više opravdanje, odnosno, legitimaciju.⁸ S druge strane, ako to nije slučaj i sloboda nije vrijednost po sebi već sredstvo ostaje pitanje načina i granica korištenja sredstva. Pojam slobode mjesto je mimoilaženja i kada je riječ o nastanku i začecima liberalne filozofije. Dok ideja liberalizma, prema nekim autorima, živi još od antičkog doba i ondašnjeg poimanja i afirmiranja slobode, dotle klasični liberali,

⁴ W. Kymlicka, *Liberalizam, zajednica, kultura*, Deltakont, Zagreb, 2004., str. 18.

⁵ Ž. Puhovski *et al.*, *ibid.*

⁶ P. Szabolcs, *ibid.*

⁷ J. Waldron, *Theoretical Foundations of Liberalism*, *The Philosophical Quarterly*, 1987., Vol. 37, No. 147:127-150

⁸ Kolakowski, Leszek: *Gdje su djeca liberalne filozofije*, preveo Darko Polšek, dostupno na internetu kao: mudrac.ffzg.unizg.hr/~dpolsek/

slobodu shvaćenu u liberalnom ključu smatraju dijametralno suprotnom antičkom konceptu i razumijevanju slobode.⁹ Nekada je ona podrazumijevala mogućnost učešća u javnom životu, slobodu javnog angažmana i sudjelovanja u kolektivnim odlukama. Moderno poimanje slobode, prije i poslije svega, znači sferu oslobođenu od javnog utjecaja, prvenstveno, razumije se, od institucija javne vlasti. Tako je sloboda u antičko vrijeme shvaćena prije kao dužnost, odnosno pravo i obaveza baviti se općim pitanjima. Nasuprot takvom shvaćanju jeste sloboda koju moderni (liberalni) čovjek razumijeva kao vlastito i neotuđivo pravo bavljenja privatnim stvarima i vlastitim životnim izborima. Sloboda, onako kako je koncipiraju liberali, jeste oslobođen i zagarantiran prostor kretanja, ograničen tek slobodom drugoga i zaštićen državom u čemu se uloga države i iscrpljuje. Radi se, dakle, o poznatoj podjeli slobode na pozitivnu slobodu ili *slobodu za* i negativnu slobodu, odnosno, *slobodu od*, kojom je I. Berlin obilježio savremeno promišljanje pojma i ideje slobode. Valja svakako istaći i percepciju koja slobodu u tom dvodimenzionalnom ključu prepoznaje i ranije. Prema toj percepciji, pogrešno je Johna Locke, odnosno njegovo razumijevanje slobode, ograničavati na negativnu dimenziju slobode, vanjsku slobodu ili slobodu od. Vanjska sloboda je ta koja čovjeku omogućava djelovanje na realizaciji njegovih želja ali je pozitivna sloboda ta koja mu (pojedincu) omogućava da podvrgne preispitivanju samo djelovanje. Drugim riječima, unutarnja sloboda omogućava mu uvid u to da li ga djelovanje koje poduzima u nedostatku vanjskih ograničenja vodi ostvarenju sreće.¹⁰ U *Dvije rasprave o vladi* određuje vanjsku slobodu koja ograničenja ima u zakonima (državi), a ne u samom pojedincu. Zakonski okviri jedino su dozvoljeno ograničenje slobode. Kako je osnovna potreba za slobodom određena postizanjem sretnog života tako je i pozitivna sloboda neizostavna u Lockeovom ukupnom razumijevanju i zalaganju za ideal slobode. Ideja slobode do te mjere prožima liberalizam da se naziva i ideologijom slobode, te i danas čini temelj liberalne filozofije u kojoj predstavlja uslov i pretpostavku za ostvarenje ljudskih potreba, koji su jedini zakon njihovih života.¹¹ Već taj uvid, u različite dimenzije i različito shvaćanje slobode, odnosno, njene uloge upućuje i na teškoće neminovne u nastojanjima da se razumije i definira pojam liberalizma. Jedno od prvih pitanja s kojim se uopće suočava svaki pokušaj bližeg određenja liberalizma jeste da li o liberalizmu govorimo u jedini ili pak množini? Radi li se o liberalizmu

⁹ J. Gray, *Liberalizam*, Politička kultura, Zagreb, 1999., str. 13.

¹⁰ V. Stanković-Pejnović, *Individualna i grupna prava liberalnog multikulturalizma*, Migracijske i etničke teme (26), 2: 169-189, 2010. god.

¹¹ M. Brčić, *Izvori liberalnog mišljenja u filozofiji Immanuela Kanta*, *Filozofska istraživanja*, (26), 4:783-797, 2006. god.

ili liberalizmima? Postoji više teza o tome da je preciznije reći kako govorimo o liberalizmima, dakle u množini, prije nego o liberalizmu.¹² Mnoštvo deskriptivnih definicija liberalizma svjedoči o složenosti, značaju i općoj prisutnosti pojma u razmatranju pitanja koja se tiču političkih institucija, društva u cjelini i svakako mjesta i uloge čovjeka kao takvog. Za razliku od Ryana, Gray smatra kako se liberalizam potpuno vjerodostojno može smatrati koherentnom, odnosno, jedinstvenom intelektualnom tradicijom.¹³

Individualizam/Autonomija

Individualizam ovdje razmatramo zajedno s pripadajućom mu autonomijom kao savremenim pojmovima koje je nemoguće razmatrati izvan postmodernog diskursa. Time se naravno ne želi upuštati u dalje preispitivanje složenosti odnosa moderne i postmoderne. Tek, valja istaći kako se i na primjeru individualizma i autonomije događa novo razumijevanje pojmova modernizma, koji sada, u postmodernom diskursu, dobivaju nove slojeve značenja i često bivaju prenaplašeni, uprkos stavu da postmodernizam teži raskidu sa naslijeđem moderne.¹⁴ U općem društveno-političkom kontekstu individualizam nije moguće razumjevati bez liberalizma. Tako liberalizam kao „(...) *filozofijsko – politička kategorija svoju konkretizaciju nužno vidi u individui i njezinim slobodama, dok moderni individualizam, kao svojevrsna ideologija, svoju teorijsku-povijesnu pretpostavku ima upravo u liberalizmu.*“¹⁵ Kada je riječ o autonomiji valja istaći kako se u filozofskom promišljanju pravi razlika između moralne autonomije i osobne autonomije. U kantijanskom smislu, autonomija je vrhovni princip moralnosti, a moralnost je direktno suprotstavljena principu pojedinačne potrage za srećom koja nije dio univerzalnog okvira. Sloboda u Kantovoj koncepciji jeste sastavni ali tek dio moralne autonomije. Prema takvom stanovištu niko ne bi trebao vlastito pravo na sreću suprotstaviti moralnom zakonu. Sreća, dakle, nije isključivo pitanje ostvarenja vlastitih preferencija koje individua iskazuje pa se u potragu za srećom individua može uputiti tek nakon ispunjenja dužnosti. Čovjek se prema tome treba ravnati i

¹² A. Ryan, Liberalism, u: A Companion to Contemporary Political Philosophy (ed. Robert E. Goodin, Philip Pettit and Thomas Pogge), Blackwell Publishing, Malden-Oxford-Carlton, 2007. god.

¹³ J. Gray, Liberalizam, Politička kultura, Zagreb, 1999. god., str. 13.

¹⁴ S. Radić, Individualizam kao čovjekovo egzistencijalno uporište: filozofijsko-teorijsko razmatranje individualizma s pripadajućim mu posljedicama, Bogoslovska smotra, (81) 3:537-558, 2011. god.

¹⁵ Ibid.

subjektivnim principima obavezujućim samo za njegovu volju ali i objektivnim moralnim zakonom koji je kao takav obavezan za sva umna bića.¹⁶ Čovjek svoju slobodu i time individualnost zahvaljuje osobini umnosti. U razlikovanju unutarnje slobode (čovjekove dužnosti prema sebi) i vanjske slobode (dužnosti prema drugima) moguće je prepoznati u liberalnoj teoriji koja se nalazi u kategorijama negativne i pozitivne slobode. U tom smislu, ono što je za Kanta unutarnja sloboda za liberale je negativna sloboda, odnosno, minimum slobode kao granica i garancija da čovjek ne izgubi od sebi svojstvene prirode, odnosno od onoga po čemu *jest ono što jeste*. Vanjska sloboda, koja svoja ograničenja ima isključivo u zakonu, svoje izraz u liberalnoj filozofiji ima u pozitivnoj slobodi. Te se slobode, u skladu s Kantovim kategoričkim imperativom, ne isključuju jer imaju isti izvor.¹⁷ Takva koncepcija autonomije ne implicira, međutim, autonomiju u izborima koje individua vrši između mnogih, moralno prihvatljivih, opcija za vlastitu sreću. Na tragu te kritike javlja se zahtjev državi da podrži one ciljeve koji su u skladu s autonomijom, što dovodi do odumiranja koncepcija koje autonomiji ne pridaju znatnu pažnju i rađanja perfekcionističkog liberalizma.¹⁸ Osim perfekcionistički shvaćene autonomije, političku koncepciju autonomije u liberalnu političku teoriju uvodi John Rawls. U izgradnji svog koncepta društvenog uređenja u kojem pravo (ispravno) ima prednost pred dobrom, Rawls također polazi od kontraktualnih pozicija, odnosno stanja u kojem su ljudi svjesni svojih različitosti te, zahvaljujući osobini razumnosti, pristupaju izvođenju načela koja će im omogućiti zajednički život. Kako bi uspjeli u prevazilaženju aksioloških i metafizičkih inkompatibilnosti, oni (razumni ljudi) se vraćaju u *izvorno stanje (original position)* iz kojeg onda pod *velom neznanja (veil of ignorance)*, dakle iz stanja u kojem niko ne zna za različitost drugih, poduzimaju izvođenje načela pravednosti za stabilno uređenje društva.¹⁹ Iako je kod Rawlsa moguće prepoznati određene tragove tradicije mišljenja izraženih u djelima Hobbesa, Lockeja, preko Rousseaua, do Kanta i J.S. Milla, i dalje se radi o impresivnoj filozofskoj arhitekturi,²⁰ u kojoj se jasno raspoznaje neograničena vjera u um. Jedna od osnovnih zamjerki Rawlsovom konceptu deontološkog liberalizma izgrađena je i usmjerena prema konceptu izvornog stanja i vela neznanja koji prema Grayu predstavljaju istrgnuće čovjeka iz njegova kulturno-povijesnog konteksta i

¹⁶ M. Brčić, *ibid.*

¹⁷ *Ibid.*

¹⁸ N. Beljinac, *Moralna i politička autonomija u teoriji liberalnog multikulturalizma*, *Godišnjak Fakulteta političkih nauka u Beogradu*, 5:151-170, 2011. god.

¹⁹ H. Cvijanović, *Rawlsova liberalna utopija*, *Politička misao*, Vol XL, 1:62-71, 2003. god.

²⁰ *Ibid.*

pretvara ga, iako kao nositelja prava, u puki broj.²¹ Individualizam svoje korijene ima u Francuskoj revoluciji i Prosvjetiteljstvu i označava antagonistički stav prema kolektivitetu i uopće naslijeđenim obrascima prema kojima su se uređivali i na kojima su bili utemeljeni odnosi u društvu²² (Oyserman, Coon, Kimmelmeier, 2002:3-72). Ključni sadržaj individualizma odnosi se na neograničenu vjeru u razum i uvjerenje da su individue neovisne jedne od drugih. Sve definicije, kojih je mnogo, individualizam određuju osobnim: osobnim ciljevima, osobnim specifičnostima, osobnom kontrolom nad vlastitim izborima i samoispunjenjem. Individualizam svoje korijene ima u Francuskoj revoluciji i prosvjetiteljstvu i označava antagonistički stav prema kolektivitetu i uopće naslijeđenim društvenim obrascima.²³ Ključni sadržaj individualizma sadržan je u pretpostavci da su individue neovisne jedne od drugih. Sve definicije, kojih je mnogo, individualizam određuju osobnim: osobnim ciljevima, osobnim specifičnostima, osobnom kontrolom nad vlastitim izborima i samoispunjenjem.²⁴

Jednakost i privatno vlasništvo

Uz toleranciju, slobodu i individualizam jednakost se javlja kao još jedan od načela liberalnog koncepta uređenja odnosa u društvu. Kako se u svom nastanku i razvoju liberalni koncept naslanjao na učenje o prirodnom pravu to je, razumljivo, kao njegov neizostavni dio proizašao zahtjev za jednakošću ljudi. Tako i von Mises, jedan od teoretičara liberalizma, potvrđujući jedno od temeljnih liberalnih opredjeljenja, tvrdi: „Sve razlike između ljudi su vještačke, proizvod društvenih, ljudskih – takoreći prolaznih – institucija.“²⁵ Razlike koje se smatraju vještačkim ne odnose se, međutim, na razlike s kojima se ljudi rađaju i koje spadaju u njihovu prirodu. Liberali tako, svjesni prirodnih i nepremostivih razlika, pod kojima se

²¹ Ibid; za dalji uvid u kritiku Rawlsovog Političkog liberalizma vidi: Gray, John (1995): *Enlightenment's Wake*, Routledge, London; Mouffe, Chantal (1993): *The Return of the Political*, Verso, New York; Sandel, Michael (1998): *Liberalism and the Limits of Justice*, Cambridge University Press, Cambridge.

²² D. Oyserman *et al.*, *Rethinking Individualism and Collectivism: Evaluation of Theoretical Assumptins and Meta-Analyses*, *Psychological Bulletin*, Vol. 128, 1:3-72, 2002. god.

²³ Ibid.

²⁴ Ibid.

²⁵ „All distinctions between men are only arteficial, the product of social, human – that is to say, transitory – institutions.“ L. Von Mises, *Liberalism – In The Classic tradition*, Institute for Human Studies, Virginia, Cobden Press, San Francisco and The Foundation for Economic Education, Inc., Irvington-on-Hudson, New York, 1985. god.

primarno misli na one biološke, jednakost postuliraju kao jednakost u pravu, odnosno, jednakost pred zakonom. Ideal jednakosti ipak ne uživa jedinstveno razumijevanje pa time ni jednak status u društveni znanostima. Upravo je ideal jednakosti, onakav kako ga razumije i konstruira liberalizam, izvor i najčešći predmet snažnih prigovora kritičara filozofije liberalizma. Razlika dolazi do izražaja u granicama jednakosti. Područje u kojem liberali odriču mogućnost ostvarenja jednakost jeste područje materijalnog bogatstva, odnosno, mogućnost da svi imaju jednako. Svi smo, dakle, jednaki u osnovnim pravima i pred zakonom ali svi ne prihodujemo jednako niti možemo imati jednako. Utoliko pitanje jednakosti stoji u uzročno – posljedičnoj vezi s još jednim pitanjem privatnog vlasništva, koje se ne može istrgnuti iz ukupne liberalne filozofije niti bez njega ista može biti razumljiva. Odnos liberalizma prema ekonomskoj, odnosno, privrednoj dimenziji društvenih odnosa od početka se ogleda u nespornom statusu koji privatno vlasništvo uživa u liberalnom učenju. Pitanje vlasništva i privrednih interakcija na kojima određeno društvo ima funkcionirati i razvijati se, nalazi svoje mjesto u radovima mislilaca koji su prepoznati kao začetnici i utemeljivači liberalnog učenja. Tako kod L. de Montesquieua trgovina zauzima mjesto ključnog faktora mira i rušenja predrasuda jer onaj ko uspješno trguje, logično, rijetko ratuje. Jednaku pažnju pitanjima vlasništva posvećuju i drugi autori te će tek „(...) uviranjem političke ideologije u gospodarstvenu zbiljnost do kraja biti razotkriven ustroj cijelog liberalističkog sustava, ali i njegove krajnje posljedice.“²⁶ Još izraženije taj odnos oslikava von Mises prema kojem se ukupno učenje liberalizma, kada bi to trebalo učiniti jednom rječju, može opisati pojmom vlasništva, pri čemu, naravno, misli na privatno vlasništvo.²⁷

Multikulturalizam

Pojam multikulturalizma javlja se u terminologiji društvenih i humanističkih nauka šezdesetih godina 20. stoljeća. U određenju sadržaja multikulturalizma značajan izazov predstavlja zbrka koju proizvode različiti pristupi i viđenja pojma i koncepta koji predstavlja ili treba da predstavlja. Različiti pristup zauzimaju, naime, i zagovornici i oponenti kroz cijelu lepezu definicija u kojima se multikulturalizam određuje i pozicionira od ideje, koncepta, programa, političke teorije sve do općeg poziva na dijalog ili multikulturalizma kao perspektive. Treba svakako napomenuti kako mnoštvo definicija multikulturalizma nije odraz tek neslaganja o imenovanju jednog programa. Naprotiv, jedan od razloga za zbrku oko

²⁶ J. Jukić, Kršćanstvo i liberalizam, Društvena istraživanja, god. 4, 6:885-910, 1995. god.

²⁷ L. Von Mises, ibid.

termina leži upravo u činjenici da različiti autori (ovdje mislimo, naravno, o zagovornicima ideje) u pojmu multikulturalizma nude i podrazumijevaju katkada i znatno različite ideje, teze i programe konkretizacije, na osnovu čega se i govori o tipologiji multikulturalizma.²⁸ Tako Christine Inglis multikulturalizam razumije kao demokratsku reakciju politike na raznolikosti koja se u društvu javlja na socijalnim i kulturnim osnovama.²⁹ Slično određenje multikulturalizma nudi i Joseph Raz, značajni suvremeni filozof prava i politike, koji u multikulturalizmu vidi politiku koja činjenici različitosti odgovara potvrdnim odgovorom, odnosno, raličitostima odgovara sa – da.³⁰ Bikhu Parekh³¹ (2000.) multikulturalizam vidi primarno kao platformu za kulturni dijalog. Na tragu spomenutog autora, teoretičara multikulturalizma, valjalo bi razlikovati pojmove multikulturalnog i multikulturalističkog. Dok se prvi odnosi na ništa više do empirijski provjerljivu činjenicu postojanja kulturne raznolikosti u određenoj zemlji, drugi pojam nadaje se u značenju aktivnog odnosa kreatora političkih odluka na političkoj, normativnoj i ideološkoj ravni. Pojam multikulturalizma misli se i kao politika u okviru filozofije liberalizma koja nastoji postići najbolji mogući položaj za različitosti vjerskog, kulturnog ili etničkog utemeljenja uz stabilan i moralno odbranljiv način, kako u privatnoj tako i u javnoj sferi.³² Osim određenja koja se vrijednosno mogu svrstati kao neutralna ili pozitivna postoji i niz promišljanja koja multikulturalizam, u vrijednosnom smislu, barem u negovim normativnim dimenzijama, određuju negativno. Tako Christian Joppke „drži da je multikulturalizam inherentno kontradiktoran, kako u konceptualnom, tako i u političkom smislu.“³³ Za A.J. Schmidta, koji prihvaća značaj i potrebu multikulturalnog obrazovanja, multikulturalizam nije prihvatljiv jer se radi o drugačijem, dominantno ideološkom konceptu i orijentaciji³⁴. Najznačajniji liberalni kritičar multikulturalizma Brian Barry multikulturalizam određuje kao antiprosvjetiteljski i antiuniverzalistički, videću u njemu posebnu zamku koja dolazi do izražaja u prijenosu javnih funkcija na

²⁸ Više o tipologiji ili klasifikaciji multikulturalizma u: Mesić, Milan, *Multikulturalizam – društveni i teorijski izazovi*, Školska knjiga, Zagreb, 2006. godine.

²⁹ C. Inglis, *Multiculturalism: New Policy Responses to Diversity*, Management of Social Transformations (MOST) – UNESCO, Policy Paper, No. 4:1 – 41., 2003. god.

³⁰ P. Loobuyck, *Liberal multiculturalism: A defence of liberal multicultural measures without minority rights*, *Ethnicities* (5) 1: 108-123, 2011. god.

³¹ B. Parekh, *Rethinking Multiculturalism*, Cultural Diversity and Political Theory, Palgrave, Nwe York, 2000. god.

³² Ibid.

³³ M. Mesić, *Multikulturalizam*, Školska knjiga, Zagreb, 2006. god., str. 64.

³⁴ Ibid, str. 159.

manjinske grupe.³⁵ Valja naglasiti kako ovdje svakako nisu ni izbliza iscrpljena teorijska određenja multikulturalizma. Takav cilj, ako je uopće ostvariv, zahtijevao bi mnogo više prostora ali i drugačiju koncepciju, od onoga što se ovim radom želi ponuditi. Pored različitih konceptualnih određenja, pri razmatranju pojma multikulturalizma, valja imati na umu kako isti različite konotacije dobiva i stavljanjem u teritorijalni ali i vremenski kontekst. U većoj ili manjoj mjeri, različito se pod multikulturalizmom misli u SAD-u i na evropskom kontinentu, prvenstveno zemljama zapadne Evrope. Will Kymlicka, jedan od najistaknutijih zastupnika i teoretičara ideje multikulturalizma, posebno naglašava kako se pojam ne može svesti na prostu definiciju i da pojednostavljivanje može značiti samo krivi trag u razumijevanju ukupne ideje i njenih intencija. Tako se, primjera radi, pod ovim pojmom u Južnoj Africi, mislilo na institucije, odnosno, njihovu odvojenost u sramnom režimu, koji povijest pamti kao aparthejd.³⁶ S druge strane, tim pojmom (multikulturalizmom) označava se službena politika Kanade na području uređenja međuetničkih odnosa³⁷ Svakako je dakle riječ o fenomenu čiji „(...) raspon mogućih određenja je teško odrediti.“³⁸ Mogli bismo dodati kako ta činjenica, širina i nesvodljivost multikulturalizma na školske definicije, odražava njegovu važnost i širinu u promišljanju savremenih pitanja društvenih odnosa.

Dok se pojmovni aparat liberalizma izlaže kroz pojmove slobode, individue, jednakosti, dotle se multikulturalizam naglašeno bavi pitanjima identiteta, kulture, zajednice, pravde. Može se ustvrditi i kako multikulturalizam osnovne teme liberalizma ne mijenja ali im svakako prilazi iz novih perspektiva i proširuje ih. Stoga se nameće značajnim razmotriti makar u naznakama pojmove identiteta, kulture i zajednice, odnosno, pripadanosti u njihovoj značenjskoj i hermeneutičkoj raznolikosti.

Identitet

Pojam identiteta u sebi prelama ključna ontološka, logička, epistemološka i etička pitanja i kao takav jedna je od centralnih tema zapadne filozofije. Pojam identiteta, koji se nalazi u širokoj upotrebi u teorijskim analizama i empirijskim istraživanjima, i obuhvata dilemu sebstva, u kojoj se (dilemi) nastoje objasniti

³⁵ B. Barry, *Kultura i jednakost*, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb, 2006. god., str. 105.

³⁶ M. Mesić, *ibid*, str. 62.

³⁷ *Ibid*.

³⁸ *Ibid*.

proturječnosti koje nameće život u društvu koje se nalazi u stalnim promjenama. U širokom značenjskom polju identitet podrazumijeva „prostorno-vremenski kontinuitet, koji se sastoji od dosljednosti bitnih značajki u jedinici vremena i prostora (...) i od fizičke granice koja pokazuje da se radi o jednom entitetu unatoč mogućim promjenama.“³⁹ Drugim riječima, u deskriptivnom smislu, identitet se može odrediti kao osjećaj vlastite (pojedinačne) osobnosti i kao osjećaj pripadnosti nekoj od društvenih grupa. „Ono što mislimo o sebi tvori naš samoidentitet (...) dok očekivanja i mišljenja drugih tvore naš socijalni identitet.“⁴⁰ U savremenim razmatranjima identiteta moguće je definirati dvije koncepcije ovog pojma. Jedna podrazumijeva postojanu strukturu koja se prepoznaje u osobnosti pojedinca ili grupnom pamćenju. U prvoj koncepciji riječ je o statičnoj ili trajnijoj koncepciji identiteta i samorazumijevanja. Druga koncepcija označava se kao proces koji se realizira u nizu interakcija čiji je pojedinac dio, odnosno, u koje je uključen. Susret dviju koncepcija vodi konceptualizaciji kulturnog identiteta koji je najprije shvaćen kao dimenzija koja utječe na individualno ponašanje da bi kasnije svoj izraz našao u pojmu društvenog identiteta.

Kultura

Pojam kulture nije samorazumljiv pojam i uključuje različite interpretacije. S jedne strane pod kulturom se podrazumijeva viša sfera ljudske egzistencije koja uključuje nauku, filozofiju, umjetnost, jezik, religiju, moral i običaje te se naziva i duhovnom kulturom. S druge strane tako shvaćene kulture stoji pojam civilizacije koji u sebi sadrži tehnologiju, građevine i sredstva za proizvodnju, odnosno, dimenzija materijalne kulture. Prema drugom mišljenju, opet, pojmovi kulture i civilizacije predstavljaju sinonime. Pojam civilizacije javlja se na Zapadu, u vrijeme prosvjetiteljstva, kao termin kojim se željelo ukazati na jasnu razliku između evropskih i neevropskih, „primitivnih“ naroda, odnosno, njihovih kultura. U tom smislu, pojmom civilizacije željelo se kvalitativno evropsku kulturu i svjetonazor uopće, označiti kao superiorne u odnosu na druge koje je tek trebalo civilizirati.⁴¹ To je jedno poimanje i određenje civilizacije. Ona se može odrediti i kao „(...) onu

³⁹ R. Raunić, Politika identiteta i demokratska pravednost, Filozofska istraživanja, god. 31, 4:719-734, 2011. god.

⁴⁰ R. Kalanj, Zov identiteta kao prijeporno znanstveno pitanje, Socijalna ekologija Zagreb, Vol. 12, 1-2:47-68, 2003. god.

⁴¹ M. Savić, Hermeneutika i interkulturalno sporazumijevanje u epohi globalizacije, Filozofija i društvo, 2:3-29, 2011. god.

kulturu koja ima kontinuitet u prostoru i vremenu, a čiji proizvodi imaju opću vrijednost, pa je povezana s tehničkim proizvodima potrebnim za ljudski opstanak, a i s društvenim procesima. Kultura je sve što nije proizvela priroda nego čovjek, a civilizacija sve ono što je različitim kulturama zajedničko.⁴² Kultura se, dalje, može odrediti kao „ukupnost tvorevina i načina života koje je neki narod iznašao da služe samom životu protumačenom na samosvojan način“.⁴³ Ovdje nas upravo zanima kultura u svom najširem značenju, u smislu ukupnih duhovnih i materijalnih činilaca koji u vremenu i prostoru formiraju specifičnosti neke grupe/zajednice i pojedinca u njoj. Drugim riječima, zanima nas kultura kao struktura materijalnih, socijalnih i duhovnih dimenzija. Takvo razumijevanje kulture nesumnjivo je na tragu Marcuseovog (Herbert Marcuse) shvaćanja koji kulturu određuje kao „(...) proces humanizacije, okarakteriziran kolektivnim naporom da se očuva ljudski život, zaustavi borba za egzistenciju ili da se ona održava u granicama koje je moguće kontrolirati, da se učvrsti proizvodna organizacija društva, razviju duhovne sposobnosti ljudi i smanje i sublimiraju agresije, nasilje i bijeda.“⁴⁴ Kultura i identitet zajedno tvore sintagmu kulturni identitet. Nije teško odgonetnuti kako je riječ o identitetu na čije formiranje znatno, čak presudno, utječu kultura, kulturno članstvo i pripadanje. Utoliko je kod kulturnog identiteta riječ o kolektivističkoj dimenziji kulture, nasuprot individualističkoj dimenziji. Navedene dimenzije kulture odražavaju razine do kojih „ljudi u društvu radije djeluju kao individue, nego li kao članovi grupa, odnosno, razinu povezanosti, na način da individualizam predstavlja slabu povezanost između pojedinaca pri čemu se svako brine za sebe i neposrednu okolinu, a kolektivism predstavlja integriranost u grupu i prednost grupnih ciljeva pred individualnim.“⁴⁵ Na tom tragu je i podjela na „zapadne kulture“ kao individualističke i „istočne kulture“ kao kolektivističke. Razlike između individualistički i kolektivistički orijentiranih kultura značajne su i kao odraz institucionalnih i ideoloških razlika, koje se temelje na pravnoj kulturi zapadnih društava „koja stavljaju jak naglasak na prava, slobodu i jednakost pojedinca“, s jedne strane, i kolektivističkim kulturama „koje su sklonije tradicionalnim i religijskim normama pri rješavanju obiteljskih sporova, a manje sklone državnoj regulaciji.“⁴⁶

⁴² I. Cifrić, Imperij ili zajednica? Homogenizacija i raznolikost kultura u kontekstu globalizacije i identiteta, Društvena istraživanja, Zagreb, god. 17, 4-5:773-797, 2008. god.

⁴³ M. Savić, *ibid.*

⁴⁴ H. Marcuse, Kultura i društvo, BIGZ, Beograd, 1977. god.

⁴⁵ R. Jeknić, Sistemske i kulturne razlike, Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu, god. 44, 1:119-135, 2007. god.

⁴⁶ *Ibid.*

Pojmovi identiteta i kulture doživljavaju svoju ekspanziju u globalizacijskim procesima, koji bude interes za probleme koji nastaju iz različitih razumijevanja i tumačenja koji se u vezi ovih pojmova (identiteta, kulture) i njihovih izvedenica (kulturni identitet, politike identiteta, kulturna dominacija, kulturni imperijalizam) javljaju. Kultura zauzima značajno mjesto u Fukuyaminoj tezi o kraju povijesti. Fukuyama, naime, kulturu definira kao „naslijeđe etničkih običaja“, u kojoj se (kulturi) razvija povjerenje kao njeno temeljno obilježje, pri čemu stepen povjerenja određuje kao osnovni uzrok ekonomske efikasnosti, na način da su ekonomski najefikasnije one države u kojima je među pojedincima razvijen najveći stepen povjerenja⁴⁷ Takvo argumentiranje koje društvene odnose ocjenjuje isključivo ili najprije kroz kriterij efikasnosti, odnosno, uspješnosti u potpunosti je u skladu s Fukuyaminim stavom da je liberalizam daleko najbolji model uređenja društvenih institucija te da je kao takav predodređen za globalni uspjeh kojem će svi težiti.

Iz navedenih razmatranja identiteta i kulture moguće je razaznati obrise mjesta koje u mišljenju zastupnika multikulturalizma zauzima kulturno članstvo, odnosno pripadanje različitim kolektivitetima (vjerskim, etničkim, spolnim). Iz toga proizlaze i stavovi o potrebi prepoznavanja njihovog statusa i, posljedično, prava koja pripadnici tih grupa uživaju ili treba da uživaju. U tom kontekstu, u govoru o izjednačavanju početnih pozicija u mogućnostima, jasno se razaznaje i govor o pravdi kojoj multikulturalisti pristupaju s posebnom pažnjom, ne suprotstavljajući je konceptu dobra. Nasuprot Rawlsovom favoriziranju ispravnog nad dobrim, ovdje je riječ o pokušaju definiranja zajedničkih ciljeva ispravnog i dobrog.

Liberalna država i kulturni pluralizam

Država nije jedini ali nakon renesanse radi se svakako o dominirajućem obliku političkog organiziranja⁴⁸ i isključivom konstituentu mašinerije prinude.⁴⁹ Centralizacija vlasti i monopol nad mašinerijom prinude, međutim, tek su jedna dimenzija moderne države. U *modernizacijskom procesu* država i u njoj otjelovljena politička moć, legitimirana je narodnim suverenitetom i sekularizacijom pozicije autoriteta, nasuprot apsolutnoj moći vladara i povlasticama koje su uživali staleži.

⁴⁷ F. Fukuyama, *Kraj povijesti i posljednji čovjek*, Hrvatska sveučilišna naklada, zagreb, 1994. god.

⁴⁸ S. Petkovska, *Demokratija i politika razlike – kroz prizmu aktuelnog stanja*, *Filozofija i društvo* 3: 95-119, 2011. god.

⁴⁹ F. Neumann, *Vladavina prava: politička teorija i pravni sistem u modernom društvu*, „Filip Višnjić“ Beograd, 2002. god.

Tako su zastupanje demokratskih i liberalnih načela u konstituiranju moderne države i društva dio istog procesa.⁵⁰ Moderna država, u duhu liberalne teorije u kojoj je utemeljena i iz koje se razvija, svoje mehanizme koristila je dugo s ciljem kulturne homogenizacije, prema kojoj je jedinstvo homogenost, a jednakost uniformnost. Ozbiljenje je to liberalnih načela prema kojima je sloboda individue osnovni kriterij za vrednovanje svih društvenih institucija, samo društvo nije ništa drugo do prosti zbir jedinki, liberalna država je „noćni čuvar“ ili država „slijepa za razlike“. Liberalna država treba da djeluje ignorirajući sve razlike među građanima bez obzira radilo se o vjerskim, etničkim, tradicijskim pripadnostima, pa i razlikama u ekonomskom položaju. Promjene državnih oblika i uređenja odvijaju se paralelno s nastankom i razvojem liberalizma. Riječ je o uzajamnim odnosima u kojima, s jedne strane, moderna država svoje idejne izvore nalazi u filozofiji liberalizma dok se, s druge strane, konkretizacija načela i zahtjeva liberalizma događa u okviru nove, liberalne, države. U tome leži paradoksalno svojstvo liberalizma koji, s jedne strane, predstavlja političku teoriju, ideologiju i utopiju, a s druge strane, ujedno i politički pokret u smislu da nastoji praktično aplicirati i realizirati liberalna načela.⁵¹

Liberalna država je politička organizacija s kojom počinje modifikacija klasičnih koncepcija neograničenog državnog suvereniteta, njenim zamjenjivanjem idejama narodne ili, preciznije, građanske suverenosti, koji implicira ne neko najviše i apsolutno, hijerarhijski utemeljeno središte svima nadređene vlasti, već ideju horizontalne, ograničene i kontrolirane suverenosti u smislu sposobne i efikasne vlade koja uvijek radi u granicama prava, odnosno ustava. U tom smislu je liberalna država onaj tip države koji teži minimalnom uplitanju u privredu i društvo, država koja djeluje na načelu *laissez faire*, dakle na očekivanjima maksimalne društvene i tržišne samoregulacije. Liberali su stoga tradicionalno sumnjičavi prema svakoj državi. Oni ne vjeruju državi, vladi ili bilo kom kolektivnom subjektu koji želi da vlada, stavljajući u drugi plan individuu, uvjereni da država može jednostavno da prekorači polje zagarantirane slobode, kojoj treba da služi. Neki filozofi slobode, poput Murraya Rothbarda (radikalni libertarijanac ili anarhokapitalista, kako sam sebe naziva) smatraju da ona čak i ne treba da postoji, da smo mi zapravo samo dobro „naviknuti“ na ovu instituciju, jer se već svojim rođenjem zatičemo u državi i da je ona samo povijesna konstrukcija, proizvod povijesnih događaja a ne nešto što je po sebi nužno ili prirodno i što je *a priori* potrebno radi zaštite i očuvanja pojedinaca

⁵⁰ M. Podunavac, *Izgradnja moderne države i nacije: Balkanska perspektiva*, Godišnjak Fakulteta političkih nauka u Beogradu 2007.:82-98, 2007. god.

⁵¹ D. Rodin, *Liberalizam i republikanizam: dvije nedemokratske i nepolitičke ideološke opcije*, Politička misao, God. XLIV, 4:3-16, 2007. god.

i njihove slobode.⁵² Savremena slika svijeta, slika multikulturalnih društava, svjedoči o potrebi redefiniranja klasičnih liberalnih polazišta o individui, društvu, identitetu i državi. Kulturna pluralnost, na koju se referira i iz koje proizlazi ideja multikulturalizma, povlači za sobom, neminovno, mnoga pitanja: Ko sam ja? Ko su Drugi? Kome pripadama ja, a kome Drugi? Može li se potisnuti etnocentričnost i prihvatiti i uvažiti drugog i drugačijeg? (Čačić-Kumpes, 2004.).⁵³ Ovo su, naravno, tek neka pitanja koja se promišljaju u diskursu multikulturalizma, koji razmatra ukupnost manjinskih pitanja, koja uveliko prelaze etničke kriterije diferenciranja. Problemi suživota različitih identiteta, utemeljenih na vjerskom, kulturnom, tradicionalnom, jezičkom kriteriju, kao i problemi koji proističu iz migracijskih procesa, osvajanja, razvoja države i ljudskih prava, stoljećima su prisutni u društvenim odnosima. Multikulturalna ideja javlja se, nakon asimilacijskog i diferencijalističkog, kao treći model ili treća opcija u pristupu tim pitanjima, kroz stav da potpuna inkorporacija u društvo ne znači ili ne treba da znači odricanje od vlastite posebnosti, odnosno, bilo koje dimenzije identiteta. Drugim riječima, vlastita posebnost i puna participacija u širem društvu ne isključuju jedna drugu. Multikulturalizam se razvija na tezi da je čovjek ne samo prirodno već i kulturno biće. Iz perspektive individue to znači da ja ne odlučujem niti mogu odlučivati neopterećen svojim kulturnim članstvima. Moje odluke obojene su, dakle, i mojim etničkim, vjerskim, jezičkim, polnim i svim drugim pripadnostima koja su dio mog ukupnog identiteta. Multikulturalna društva, koja su preživjela nastojanja kulturne homogenizacije, kojoj je moderna država-nacija nedvojbeno stremila, prilog su tezi o kulturnoj ukorijenjenosti čovjeka. Multikulturalnost na deskriptivnoj razini naprosto je činjenica suvremenog svijeta.⁵⁴ No, multikulturalizam putem zahtjeva za priznavanje posebnih grupnih/kolektivnih/kulturnih prava prerasta u problem, odnosno, dilemu u normativnom diskursu. Ti zahtjevi posebno su dramatični u državama zapadne liberalne tradicije. Može se, svakako, govoriti kako je kulturni pluralizam svojstven upravo zapadnim državama liberalnog tipa. Prerastanje, međutim, multikulturalnosti (deskriptivne) u multikulturalizam kao normativni izraz težnji, dovodi zapadnu liberalnu državu i politički liberalizam u delikatnu poziciju. S jedne strane nalaze se individualizam, autonomija i sloboda pojedinca izraženi u idejama klasičnih ljudskih prava i univerzalnog građanstva koje stoje u

⁵² M. Rothbard, *Ethics of Liberty*, New York University Press, New York, 2003. god.

⁵³ J. Čačić-Kumpes, *Politika reguliranja kulturne i etničke raznolikosti: o pojmovima i njihovoj upotrebi, Migracijske i etničke teme*, (20) 2-3: 143-159, 2004. god.

⁵⁴ E. Kulenović, *Neutralnost države: sukob neutralnosti načela i neutralnosti javnih politika*, *Politička misao*, XXXIX 3: 42-59, 2002. god.

temeljima liberalne države. S druge, pak, strane, usljed niza značajnih povijesnih događaja i procesa (postkolonijalizam, slom komunizma, migracije izazvane ekonomskim ali i sigurnosnim motivima, globalizacija) ista ta država suočena je sa stalnim porastom zahtjeva za priznanje posebnih kolektivnih ili kulturnih prava. Ideja univerzalnog građanstva nije ništa drugo do pokušaj da se obezbijedi zajednički identitet slobodnih pojedinaca liberalne države, kao garant stabilnosti političke zajednice. Ideja dominantne kulture znači da je individui unaprijed određena dimenzija identiteta, najpogodnija za potpuno učešće u društvenim procesima, odnosno, onaj dio identiteta koji ne kvari sliku univerzalnog građanstva. Drugi identiteti te individue namijenjeni su za privatnu „konzumaciju“.⁵⁵ Šta je onda sa slobodom izbora i konceptom u kojem je izbor moguće mijenjati zarad vlastitog dobra? U kakvoj je poziciji pojedinac koji ne prihvća ponuđeni okvir dominantne kulture? Tako shvaćena kultura, kao statičan, homogen sistem vrijednosti postala je, blago rečeno, prevaziđena ali i zloupotrijebljena u kolonijalne svrhe. Ne živimo više (ako smo ikada i živjeli) u svijetu rascjepkanih nacionalnih kultura/država. On se (svijet) danas nadaje kao multikulturalan, u kojem nije moguće povlačiti linije razdvajanja kulturnih entiteta. Na tragu tih promišljanja, ideja multikulturalizma na prvo mjesto stavlja zahtjev za redefiniranjem kulture i uvažavanjem značaja kulturnog članstva za upotpunjeni identitet svake individue. To ne znači nejednak odnos ili preferiranje određene kulture. To znači, prema multikulturalistima, da je svaki izbor jednako važan i da ga je kao takvog potrebno uvažavati. Kultura od predmeta analize prerasta u glavno kognitivno sredstvo razumijevanja ukupnih društvenih interakcija savremenog svijeta, a to znači i sredstvo spoznaje i razumijevanja sebe i drugoga.⁵⁶

Liberalni multikulturalizam kao pokušaj nadgradnje

U tipologiji multikulturalizma značajno mjesto zauzimaju formulacije W. Kymlicke. Njegov model nastoji multikulturalizam u svojoj normativnoj dimenziji utemeljiti u duhu političke filozofije liberalizma, a značajan je kao pokušaj sinteze u dijalektičkom odnosu liberalnog učenja i zahtjeva za kulturnim pravima. Takav pokušaj Kymlicka postulira osebujnom idejom *liberalnog multikulturalizma*.

⁵⁵ M. Brčić, Kulturni pluralizam i pravednost u recepciji Willa Kymlicke, Filozofska istraživanja, (28) 1: 49-61, 2008. god.

⁵⁶ I. Gačanović, Kultura i identitet kao politički neizbežni koncepti: Preludijum za prilagođavanje antropološke debate o multikulturalizmu političkoj realnosti, Čemu (9) 18-19: 230-251, 2010. god.

U njegovom formiranju i artikulaciji posebno kontroverzno stajalište zauzima teza o multikulturalizmu kao nastavku ili nadgradnji na klasično liberalno naslijeđe. Nije sporno, prema njemu, zadržati izvorni liberalni stav prema fundamentalnim slobodama i ljudskim pravima. Ono što se iz te perspektive, međutim, nadaje kao problem jesu očiti i sveprisutni problemi uvjetovani manjinskom pozicijom. Na tom tragu nastoji se senzibilizirati i redefinirati stav ortodoksnog liberalizma o mogućem utemeljenju grupno manjinskih prava. Drugim riječima, Kymlicka nudi teoriju prema kojoj manjinska prava nisu suprotnost liberalnom viđenju ljudskih prava, odnosno, kako njihovo priznanje ne podrazumijeva podrivanje izvornog liberalnog koncepta. Svoju teoriju izvodi iz slobode izbora u oblikovanju vlastitog života, a kulturno članstvo pruža nam smislene opcije za ostvarenje izvršenog izbora i organizaciju života. Takav koncept manjinskih prava nije u suprotnosti, štaviše, dosljedno je slobodi i autonomiji pojedinaca.⁵⁷ Na tome temelji uvjerenje da bi liberalne teorije trebale imati na umu kulturnu pripadnost. U suprotnom, ako manjinske kulture nisu priznate, u smislu političke podrške, te kulture, odnosno, njihovi pripadnici nemaju jednaku mogućnost integracija u društvene odnose i procese. U tom smislu, multikulturalizam je poziv na novi pristup i priznavanje manjinskih kultura kako bi se izjednačile početne pozicije i postigla suštinska jednakost šansi, a to znači i da smo korak bliže ostvarenju pravde i pravednijih odnosa, kojih nema bez dobra drugoga. Država je, dalje tvrdi Kymlicka, dužna upravo poštujući načelo jednakosti, pomoći manjinske zajednice jer se nalaze u nejednakom položaju u odnosu na većinsku kulturu. Uvažavanje razlika bit je jednakosti, a grupno-diferencirana prava naprosto su potreba kako bi se te razlike i normativno uvažile, odnosno, zaštitile. Multikulturalizam je napor za dalji razvoj liberalne teorije pravednosti i postaje opasno nastaviti ga, kao takvog, predviđati (Šarčević, 2003:582).⁵⁸ Prema Habermasu ne postoji logički antagonizam na relaciji ispravno shvaćenih individualnih prava i osjetljivosti na kulturne razlike.⁵⁹ Uz globalizaciju, multikulturalizam danas predstavlja neizbježan diskurs razumijevanja savremenog društva, noseći u sebi i naznake nove sinkretističke svjetske kulture.⁶⁰

⁵⁷ V. Stanković-Pejnović, Individualna i grupna prava liberalnog multikulturalizma, *Migracijske i etničke teme* (26), 2: 169-189, 2010. god.

⁵⁸ A. Šarčević, *Politička filozofija i multikulturalni svijet...*, Svjetlost, Sarajevo, 2003. god.

⁵⁹ V. Stanković-Pejnović, *ibid.*

⁶⁰ M. Mesić, *ibid.*

ZAKLJUČAK

Liberalizam i multikulturalizam nalaze se u nadasve složenom odnosu u kojem isprepliću stavove i argumentacijske linije o temeljnim pitanjima vrijednosnog, odnosno, svjetonazorskog pluralizma kao činjenice suvremenog svijeta. Ovdje, ukratko, valja još jednom napomenuti kako se radi o složenoj, multidisciplinarnoj, globalnoj i svakako aktuelnoj raspravi. Njena aktuelnost podrazumijeva nove dileme, pitanja i zahtjeve koji se, praktično, javljaju na svakodnevnoj bazi. Čak i stavovi izrečeni ranije doživljavaju nove interpretacije. Zato će i spominjani Bikhu Parekh navesti, kao jedan od motiva za vlastito istraživanje i angažman u polju multikulturalizma, da iako je sve rečeno, nije još uvijek rečeno od strane svih. Kao jedan od zaključaka nameće se i stav kako je kod multikulturalizma teško ustanoviti jedinstvenu intelektualnu liniju, kakvu je moguće, prema Johnu Grayu, raspoznati kod liberalizma. Stoga se čini uputnim misliti njegove teorijske napore upravo iz nemogućnosti da ga se odredi jednostrano bilo kakvim poimanjem kulture. Tim zahtjevom još jednom se naglašava neophodnost širokog mišljenja kulturnih i različitosti uopće, čemu bi trebao udovoljiti i sam multikulturalizam kako bi stabilizirao sadržaj vlastitog pojma.

LITERATURA

Knjige:

Barry, Brian, 2006: *Kultura i jednakost – egalitarna kritika multikulturalizma*, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb

Berlin, Isaiah, 2000: *Četiri eseja o slobodi*, Feral Tribune, Split

F. Fukuyama, *Kraj povijesti i posljednji čovjek*, Hrvatska sveučilišna naklada, zagreb, 1994. god.

Gaus F., Gerald, 2005: *The Place of Autonomy Within Liberalism*, u: *Autonomy and the Challenges to Liberalism* (ed. Christman John and Rogers Joel), Cambridge, Cambridge University Press

Gray, John, 1999: *Liberalizam*, Politička kultura, Zagreb

Heywood, Andrew, 2004: *Politika*, Clio, Beograd

Dželaludin Hodžić

Kolakowski, Leszek: Gdje su djeca liberalne filozofije, preveo Darko Polšek, dostupno na: <http://mudrac.ffzg.hr/~dpolsek/prijevodi.htm>

Kymlicka, Will, 2004: *Liberalizam, zajednica, kultura*, Deltakont, Zagreb

Kymlicka, Will, 2003: *Multikulturalno građanstvo – Liberalna teorija manjinskih prava*, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb

Marcuse, Herbert (1977.): *Kultura i društvo*, BIGZ, Beograd

Mesić, Milan, 2006: *Multikulturalizam – društveni i teorijski izazovi*, Školska knjiga, Zagreb

Neumann, Franz, 2002: *Vladavina prava: politička teorija i pravni sistem u modernom društvu*, „Filip Višnjić“ Beograd

Parekh, Bikhu, 2000: *Rethinking Multiculturalism, Cultural Diversity and Political Theory*, Palgrave, New York

Puhovski Ž., Prpić I., Uzelac M. (ur.) 1990: *Leksikon temeljnih pojmova politike – abeceda demokracije*, Školska knjiga, Zagreb

Rothbard, Murray, 2003: *Ethics of Liberty*, New York University Press, New York

Ryan, Alan, 2007: *Liberalism*, u: *A Companion to Contemporary Political Philosophy* (ed. Robert E. Goodin, Philip Pettit and Thomas Pogge), Blackwell Publishing, Malden-Oxford-Carlton

Szabolcs, Pogonyi: *Liberalism and the Limits of Multiculturalism*, *Tischner Debates Online*, dostupno na www.erazm.uw.edu.pl

Šarčević, Abdulah, 2003: *Politička filozofija i multikulturalni svijet...*, Svjetlost, Sarajevo

von Mises, Ludwig (1985): *Liberalism – In The Classical Tradition*, Institute for Human Studies, Virginia, Cobden Press, San Francisco and Foundation for Economic Education, New York

Članci:

Brčić, Marita, 2006: Izvori liberalnog mišljenja u filozofiji Immanuela Kanta, *Filozofska istraživanja*, godina (26), 4:783-797

Brčić, Marita, 2008: Kulturni pluralizam i pravednost u recepciji Willa Kymlicke, *Filozofska istraživanja*, (28) 1: 49-61

Cifrić, Ivan (2008): Imperij ili zajednica? Homogenizacija i raznolikost kultura u kontekstu globalizacije i identiteta, *Društvena istraživanja*, Zagreb, god. 17, 4-5:773-797

Cvijanović, Hrvoje, 2003: Rawlsova liberalna utopija, *Politička misao*, Vol XL, 1:62-71

Čačić-Kumpes Jadranka, 2004: Politika reguliranja kulturne i etničke raznolikosti: o pojmovima i njihovoj upotrebi, *Migracijske i etničke teme*, (20) 2-3: 143-159

Gaćanović, Iva, 2010: Kultura i identitet kao politički neizbežni koncepti: Preludijum za prilagođavanje antropološke debate o multikulturalizmu političkoj realnosti, *Čemu* (9) 18-19: 230-251

Inglis, Christine 2003: Multiculturalism: New Policy Responses to Diversity, *Management of Social Transformations (MOST) – UNESCO*, Policy Paper, No. 4:1 – 41.

Jeknić, Ranka (2007): Sistemske i kulturne razlike, *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu*, god. 44, 1/2007:119-135

Jukić, Jakov, 1995: Kršćanstvo i liberalizam, *Društvena istraživanja*, (4) 6:885-910

Kalanj, Rade, 2003: Zov identiteta kao prijeporno znanstveno pitanje, *Socijalna ekologija Zagreb*, Vol. 12, 1-2:47-68

Kulenović, Enes, 2002: Neutralnost države: sukob neutralnosti načela i neutralnosti javnih politika, *Politička misao*, XXXIX 3:42-59

Lohmann, Georg, 1999: „Kolektivna“ ljudska prava radi zaštite manjina, *Politička misao*, XXXVI 4:38-48

Loobuyck, Patrick, 2011: Liberal multiculturalism: A defence of liberal multicultural measures without minority rights, *Ethnicities* (5) 1:108-123

Oyserman, Daphna, Coon M. Heather, Kimmelmeier Markus, 2002: Rethinking Individualism and Collectivism: Evaluation of Theoretical Assumptins and Meta-Analyses, *Psychological Bulletin*, Vol. 128, 1:3-72

Petkovska, Sanja, 2011: Demokratija i politika razlike – kroz prizmu aktuelnog stanja, *Filozofija i društvo* 3/2011: 95-119

Podunavac, Milan, 2007: Izgradnja moderne države i nacije: Balkanska perspektiva, *Godišnjak Fakulteta političkih nauka u Beogradu* 2007.:82-98

Puzić, Saša, 2004: Multikulturalizam i izazovi posttradicionalne pluralizacije, *Politička misao*, XLI 4:59-71

Radić, Stjepan, 2011: Individualizam kao čovjekovo egzistencijalno uporište: filozofijsko-teorijsko razmatranje individualizma s pripadajućim mu posljedicama, *Bogoslovska smotra*, (81) 3:537-558

Raunić, Raul, 2011: Politika identiteta i demokratska pravednost, *Filozofska istraživanja*, god. 31, 4:719-734

Rodin, Davor 2007: Liberalizam i republikanizam: dvije nedemokratske i nepolitičke ideološke opcije, *Politička misao*, God. XLIV, 4:3-16

Stanković-Pejnović, Vesna, 2010: Individualna i grupna prava liberalnog multikulturalizma, *Migracijske i etničke teme* (26), 2: 169-189

Stanković-Pejnović, Vesna (2011): Sloboda, liberalizam i multikulturalizam, *Filozofija i društvo*, 2:191 - 214

Waldron, Jeremy (1987): Theoretical Foundations of Liberalism, *The Philosophical Quarterly*, Vol. 37, No. 147:127-150, dostupno na www.jstor.org